

O'zbek xalq afsonalarida mifologik obrazlar talqiniga doir

Mahbuba Rahmonova,
filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori
(raxmonova.76@bk.ru)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10439241>

Kalit soʻzlar: Afsona, mif, obraz, pari, dev, jin, syujet, obrazlashuv, tarixiy shaxs, epik raqib, epik qahramon, tasvir.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq afsonalari badiiyati keng uchrovchi mifologik obrazlar, Xizr, pari, oy, quyosh, yer kabi samoviy jismlar, turli g'aroyib predmetlarning sehrli talqini va obrazlashuvi borasida ilmiy kuzatishlar olib borilgan. Mifologik obrazlarning o'zbek xalq afsonalari syujetida o'rinishuvi, ularning tafakkur tadrijiy takomili davomida yangi talqinlarga uchrashi, xalq badiiy tafakkurining rivojida miflarning tutgan o'rni ko'rsatib berilgan.

KIRISH

Dunyo folklorida afsonalar har bir xalqning ajdodlaridan saqlanib kelayotgan eng qadimiy va hayotbaxsh an'alarini o'zida mujassamlantirgan badiiy tizimlardan biridir. Afsonalar kishilarning ko'p asrlik folklor an'analari, turmush tarzi, tarixi, dunyoqarashi, turli e'tiqodiy qarashlari haqida teran ma'lumot berishi jihatidan qimmatga ega. Ularni tadqiq va targ'ib qilish orqali tarixga oid yangidan-yangi ma'lumotlarni bilib olish mumkin. Shuning uchun barcha xalqlar orasida afsonalarni chuqur o'rganishga alohida ahamiyat qaratib kelinmoqda.

Jahon folklorshunosligida afsonalarning epik ijodda yaxlit badiiy tizim ekanligini dalillashga qaratilgan yirik tadqiqotlar yaratildi. Bu esa hozirgacha saqlanib kelayotgan qadimgi mifologiya va arxaiik epik syujetlarning, hayotiy-tarixiy voqeliklarning afsonalardagi o'ziga xos talqinini o'rganish orqali dunyo xalqlari badiiy tafakkuri taraqqiyotiga xos xususiyatlarni oydinlashtirishga asos bo'ldi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin boshlangan ma'naviy tiklanish jarayoni tufayli o'zbek folklorining qadimiy janrlarini, jumladan, afsonalarni ham qiyosiy-tarixiy jihatdan chuqur tadqiq etish ehtiyoji yuzaga keldi. Afsonalarda aks etgan g'oyalar yosh avlodni buyuk ajdodlarimizning ezgu an'analari ruhida tarbiyalashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Zero, mamlakatimizda «xalqimizning qadimiy tarixi va boy madaniyatini tiklash, buyuk allomalarimiz, aziz-avliyolarimizning ilmiy, diniy va ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, muqaddas qadamjolarini obod qilish, yosh avlodni ularning ezgu an'analari ruhida tarbiyalash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi va izchil davom ettirilmoqda»[28].

MATERIAL VA METODLAR

Afsonalar o'ziga xos obrazlar tizimi va tarkibiga ega. Afsonalarda obrazlarning ishtiroki turlicha. Ko'pgina afsonalarda ikki yoki uch tipdagi obraz qatnashganligi kuzatiladi. Bular: a) inson personaj yoki asosiy qahramon; b) mifik obraz; v) epik raqib timsollaridir. Ko'rinyaptiki, afsonalarning obrazlar tarkibi murakkab tuzilishga ega bo'lmaydi.

Ayrim afsonalar syujetida personajning mifologik timsollar bilan to'qnash kelishi yoki jang qilishi tasvirlanadi. Bunday afsonalar syujet motivlarining qiziqarliligi jihatidan xalq ertaklariga, uning personaji esa ertak qahramonlariga yaqin turadi va tinglovchilarga katta badiiy zavq bag'ishlaydi.

Kuzatishlarimiz afsonalarning obrazlar tarkibiini quyidagicha tasniflashga imkon beradi:

1. Mifologik obrazlar: a) demonologik obrazlar: ajdar, dev, pari, ajina, alvasti, jin va h.k.; b) homiy kultlar obrazi: Xizr, Hubbi kabi.

2. Osmon yoritgichlari obrazi: Quyosh, Oy, Yulduz...

3. Sehrli predmetlar obrazi: tilsimlangan pichoq, sehrli olma, sehrli tayoq yoki hasa, sehrli narvon kabi.

4. O'simliklar va daraxtlar obrazi: jiyda, chinor, gujum, tol, terak, tut, archa, yong'oq...

5. Hayvonlar obrazi: tuya, bo'ri, it, ho'kiz, ilon va hokazo...

6. Qushlar obrazi: Anqo qush, Simurg, Humo, boyo'g'li, so'firo'g'ay, kaptar, qaldir'och, qarg'a, olashaqshaq, bulbul...

7. Tarixiy obrazlar: "Abomuslimtepa" afsonasidagi Abomuslim, "Shohi Zinda" afsonasidagi Qusam ibn Abbos, Ibn Sino, Amir Temur va boshqalar.

8. Real hayotiy obrazlar: podsho, cho'pon, dehqon, kampir, chol, bog'bon, savdogar, boy, baxshi, bola va h.k.

Mifologik qarashlar, asotiriy obrazlar afsona janri badiiy tizimida o'ziga xos alohida o'rin tutadi. O'zbek xalq afsonalari syujet silsilasidagi mifologik qatlam qadimiyligi va an'anaviyligi bilan e'tiborni tortadi.

Mif va afsona janri munosabati, ayniqsa, afsonalardagi mifologik obrazlarning hamda asotiriy tasavvur-tushunchalarning haligacha saqlanib kelayotganligi misolida yorqin kuzatiladi.

O'zbek folklorshunosligida afsona janri tabiati va uning ayrim mavzuiy turlari ilmiy jihatdan birmuncha chuqur tadqiq qilingan. Jumladan, K.Imomov o'zbek xalq nasri janrlarini tadqiq qilgan ekan, shu silsilada afsonalarning janr xususiyatlari, badiiyati va syujet tiplari xususida ham o'z mulohazalarini bayon etib o'tgan[13.B.68-72;14.B.3-31;15.]. U.Jumanazarov o'zbek folklorida tarixiy voqeliklarning talqinini tekshira turib, o'zbek tarixiy afsonalarining obrazlar tarkibini hamda afsonaning

tarix va din bilan munosabatini[5.] o'rgangan. M.Jo'rayev esa afsonalarning o'ziga xos epik belgilari, mifologiyaga munosabati va mavzu yo'nalishlarini, ayniqsa, samoviy afsonalarning tabiati va genezisini yanada chuqurroq tadqiq qilgan[7;8]. Bizning filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiyamizda esa o'zbek xalq afsonalarning mavzuiy bir turi - tarixiy afsonalarning o'ziga xos xususiyatlari, genezisi va tasnifi masalasi maxsus o'rganilgan edi[20]. Folklorshunos O.Qayumov o'zbek folklorida shomon afsonalari alohida turkumni tashkil etishini qayd etadi[17.B.466-474;31.B.38-40]. Shuningdek, M.Murodov, S.Ro'zimboyev kabi folklorshunoslari[18.B.24-28;21.], G.P.Snesarev, L.S.Tolstova, V.N.Basilov kabi etnologlarning[23.B48-58;24;25;2] tadqiqotlarida ham o'zbek afsonalari tahliliga doir qimmatli fikr-mulohazalar mavjud. Qolaversa, qardosh xalqlar folklorshunosligida K.V.Chistov, S.N.Azbelev, V.P.Anikin, V.K.Sokolova, N.A.Krinichnaya, B.X.Karmisheva, S.A.Qasqabasov kabi olimlarning tadqiqotlarida ham afsonalarning janriy tabiati, genezisi, badiiyati masalasida qimmatli mulohazalar ilgari surilgan. Biroq shunday bo'lsa-da, yuqorida ta'kidlaganimizdek, haligacha o'zbek xalq afsonalarining badiiyati masalasi ilmiy jihatdan yetarlicha o'rganilmagan. Shuni e'tiborga olib, mazkur tadqiqotda o'zbek xalq afsonalarining badiiy-kompozitsion va ularda voqelikning badiiy talqin qilinishiga xos jihatlarni, yetakchi motivlarining mavzu tiplarini va genezisini, obrazlar tizimi va tarkibini, afsonalarda uydirmaning tutgan o'rni va ko'lamini, tabiatini, badiiy-estetik vazifasini, ifodaviy tasvir vositalarining qo'llanilishiga xos qonuniyatlarni tadqiq etishga harakat qilamiz.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Afsonalarda eng ko'p qo'llanadigan asotiriy obrazlardan biri *samoviylar obrazlardir*. Samoviy afsonalarda, asosan, Kun, Oy, Yulduzlar obrazi shaxslantirish orqali badiiy talqin qilinishi ularga xos muhim xususiyat sifatida gavdalanadi. Bunga "Oy bilan Kun", "Oy bilan Yulduz" kabi afsonalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ularda samo yoritgichlari, asosan, jonlantirilib, insonlar kabi muomalamunosabatda tasvirlanganligi e'tiborni tortadi. Masalan, "Oy bilan Kun" afsonasida hikoya qilinishicha, qadim-qadim zamonlarda osmonu falakda yashovchi Kun bilan Oy juda qalin birodar bo'lishgan ekan. Bir-birlarini shunchalik yaxshi ko'risharkanki, oralaridan qil o'tmas ekan. Ularning ikkoviyam chiroyli, kelishgan ekan. Kun ham, Oy ham yaxshi gallashishdan tashqari ashula aytishib, o'yinga ham tushishar ekan.

Kun bilan Oy ishni ham taqsimlab olishgan ekan. Shunday tarzda ko'p kunlar, ko'p oylar, ko'p yillar o'tibdi. Ammo kunlardan bir kuni Kun bilan Oy "Sen chiroylimi, men chiroyli" deb talashib tortishib

qolishadi. Shu-shu ular o'rtasida nizo chiqib, bir-biridan ajralib ketishadi[28.B.110-111].

Bu afsonada Quyosh bilan Oyning o'zaro do'stligi, keyinchalik ularning maqtancholik illatiga berilishlari tufayli do'stliklari raxna topishi motivi orqali tabiatda kun bilan tun almashinishi badiiy ko'rinishda izohlanayotir.

Boshqa bir afsonada esa Oy bilan Kunning bir paytlar er-xotin bo'lishgani va tinch-totuv yashab, farzandlar ko'rishgani, ammo kunlardan bir kun nimayam sabab bo'lib, ular urushib qolishgani, shu-shu er-xotin Oy va Kun ajrashib ketgani, Oy bolalari – yulduzlarni olib Kun yonidan ketib qolgani hikoya qilinadi.

Oy va yulduz haqida aytilgan afsonalarda, oy ba'zan ayol jinsida, ba'zan erkak jinsida talqin qilinadi. Bizningcha, bunga xalqning onalik (matriarxat) va otalik (patriarxat) urug'chiligi davridagi qarashlari ta'sir ko'rsatgan. Masalan, yuqorida keltirilgan ikkinchi afsonada Oy Kunning xotini, yulduzlarning onasi sifatida talqin qilinayotgan bo'lsa, "Oy va Yulduz" afsonasida "Oy va yulduz" afsonasida u yulduzga oshiq, Quyosh esa ularning muhabbatiga raqib qiyofasida gavdalandirilgan. Bu afsonada aytilishicha, osmonda turib olam-jahonni yorituvchi Oy tun malikasi Yulduzni sevib qolibdi. Yulduzning ishq ham Oyga tushibdi. Ikkalovi bir yostiqa bosh qo'yib, birga yashaymiz deb ahdu paymon qilishibdi. Buni Quyosh bilib qolibdi va u Oy bilan Yulduzning bir-birini sevib, ahil oila qurishiga qarshi chiqibdi. Oyga: "Bu yo'lingdan qayt", – debdi. Oy: "Yo'q, qaytmayman, ahdim ahd, Yulduzga uylanaman", – debdi. Quyosh Yulduzga: "Bu niyatingdan qayt", – debdi. Yulduz: "Yo'q, bu yo'ldan qaytmayman. Va'dam va'da", – debdi. Quyosh: "Hali shunaqami, mana bo'lmasa", – deb Oy bilan Yulduzga tashlanibdi. Yulduz qochib qolibdi. Oy qocholmabdi. Quyosh uning yuzini timdalab olibdi. Yulduzning uchishi shundan emish. Oyning yuzida dog' bo'lishi shundan emish...[29.B.182]

Bu afsonalar misolida shuni anglash mumkinki, qadimgi insonlarning samoviy jismlar haqidagi mifologik tasavvur-tushunchalari asosida paydo bo'lgan asotirlar davrlar o'tishi bilan kishilarning ijtimoiy qarashlari bilan qo'shilib ketgan.

Ibtidoiy odam qadim zamonlardan oq olamning paydo bo'lishi, osmon va zaminning yaratilishi, oy, quyosh, yulduzlarning doimiy harakati xususida muayyan tasavvurlarga ega bo'lgan va o'z taassurotlarini badiiy timsollar vositasida jonlantirib aks ettirishga uringan.

Samo yoritgichlari, yomg'ir, qor, do'l, kamalak, chaqmoq, shamol, oy va quyosh tutilishi, momaqaldiroq, yulduz uchishi, yer qimirlashi, qyun kabi tabiat hodisalari, kun bilan tun almashinishi ajdodlarimizga g'oyat sirli bo'lib tuyulganligi, tabiiy. Ular olamning tuzilishi, ibtidosi va intihosini, tabiat hodisalarini o'zlaricha izohlashga, tushuntirishga harakat qilib, afsonalar yaratganlar. Shu tariqa eng qadimiy e'tiqodiy qarashlar silsilasida turli mavzudagi afsonalar yaratilgan. Xususan, qadimgi hunarmandlar marosimlarda ishlatiladigan ritual ashyolarni tayyorlashda mifologik tasavvurlardan foydalanishga

harakat qilishgan. Natijada samoviy kultlar moddiylashtirilgan, keyinchalik esa shaxslantirilgan ko'rinishi yuzaga kelgan. Bu esa mifologik qarashlarning takomillashishida muhim bosqich bo'lgan. Umuman aytganda, samoviy afsonalar samoviy miflar asosida kelib chiqqan. Ularning yuzaga kelishi va badiiy rivojlanishida qadimgi ajdodlarimizning samoviy tasavvurlari asos bo'lgan.

Samoviy miflarning ayrimlari qadimiy marosimlarga xos irim-sirim va ular bilan aloqador aytim hamda alomatlar, turli-tuman e'tiqodlar va ta'qiqlarning kelib chiqishiga asos bo'lgan bo'lsa, shu jarayonning yuz berganiga ishonitirish afsonalarga xos yetakchi vazifadir. Bu haqda taniqli folklorshunos M.Jo'rayev haqli ravishda: "Samoviy qarashlar asosida yaratilgan miflar davrlar o'tishi bilan afsonalarga aylandi" – deb yozadi[7.B.9.].

Ko'rinyaptiki, miflardagi talqinlarga asta-sekin yanada kengroq badiiy-estetik mohiyat baxsh etilganligi afsonalarning badiiyati kuchayishiga olib kelgan.

O'zbek folklorshunosligida afsona va din munosabati masalasini maxsus o'rgangan U.Jumanazarov: "Samoviy jismlar va tabiat hodisalari nomlari bog'liq kultlar" haqidagi xalq hikoyalarini "diniy afsona" sifatida tadqiq qilgan[6.B.30-47]. K.Imomov va M.Jo'rayev esa samoviy afsonalarni mifologik afsonalarning bir turi sifatida qayd qiladilar[15.B.70-71;14.B.6;7.B.10].

Xalq orasida tabiat hodisalarini izohlash, tushuntirish uchun yaratilgan afsonalar ham mavjud. Ularda, asosan, tabiat hodisalarining jonlantirilganligi kuzatiladi. Chunki qadimgi insonlar ularga nisbatan g'ayritabiiy qudratga ega jonli narsalar sifatida qaragan. Masalan, "Rayhon va Shabada" afsonasida shamol xuddi shunday talqin qilingan. Negaki, taniqli folklorshunos B.Sarimsoqov ta'kidlaganidek: "Uzoq ajdodlarimiz shamolga ham g'ayritabiiy qudrat mevasi bo'lmish jonli narsa sifatida qaragan"[22.B.111-138.]. Bu afsonada hikoya qilinishicha, kunchiqar tomonda Shamol bobo podsholik qilar ekan. U shunchalik qudratli ekanki, bir jumbushga kelsa, yeru ko'kni yakson qilishi mumkin ekan. Shamol boboning Shabada, Bo'ron, To'polon, Quyun, To's degan o'g'illari bor ekan. Shamol boboning o'g'illari orasida Shabada degani ancha aqlli, dono, bir ish qilsa, o'ylab, chamalab qiladigan bola ekan. Shabada yurtma-yurt, elma-el, dalama-dala kezib yurib, bir kuni o'gay ona zulmidan ezilgan mehnatkash qizni ko'rib qolibdi. Qizni ko'ribdi-yu, unga oshiqu beqaror bo'libdi. Qiz ham uni yoqtirib sevib qolibdi. Lekin bu ikki yosh bir-birlariga yetisha olmabдилar. Shabadaning katta akalari uni izlab kelib, qizni ko'rib qolishibdi. "Oldin men uyланaman, men kattaman", deb talashib-tortishishibdi, ukasiga ham, qizga ham kun berishmabdi. Qiz ko'nmagach, bir-birlari bilan ayovsiz jangga kirishib, yeru ko'kni larzaga keltirishibdi, borliqni ostin-ustun qilishibdi. Bunday dahshatga chidolmagan qiz gullar orasiga kirib, rayhonga aylanib qolibdi. Shabada bo'lsa, parchalanib-parchalanib gullar orasiga singib ketibdi[28.B.216-217].

Afsonada kishilarning shabada (nasim), bo'ron, to'polon, quyun, to's kabi shamol va shamol turlari haqidagi qarashlari badiiy mujassamlantirilgan. Undagi Shamol bobo timsoli xalqning shamol kulti (piri) haqidagi qarashlarini o'zida ifodalaydi. Bunday afsonalar cho'ponlar va dehqonlar orasida keng tarqalgan. Chunki kuchli shamollar chorvachilik va dehqonchilikka jiddiy zarar yetkazgan. Ayniqsa, dehqonlar undan ko'proq ozor ko'rishgan. Shuning uchun dehqonlar orasida shamol kultiga sig'inishni ifoda etuvchi marosimlar va ularga aloqador aytimlar saqlanib qolgan. Jumladan, yozgi "Chuy momo" (shamol to'xtatish), "Yo, Haydar" (shamol chaqirish) marosimlari bevosita xalqning shamol kulti haqidagi mifologik qarashlari zaminida kelib chiqqan.

M.Jo'rayev "O'zbek xalq samoviy afsonalari" kitobida quyun, dovul, girdob yoki jillikalavan deb nomlanadigan shamol turlari va ular haqidagi xalq qarashlari, afsonalari to'g'risida o'z ilmiy mulohazalarini bildirib o'tgan. Olimning fikricha, qadimgi insonlar qattiq shamollarni yovuz kuchlarning faollashuvi natijasida sodir bo'ladi, deb anglaganlar va tabiiy hodisa ko'rinishida namoyon bo'ladigan yovuz kuchlarga magik amallar, ritual aytimlar vositasida sirli yo'sinda ta'sir etishga uringanlar. Shu tariqa qattiq shamollarni to'xtatishga qaratilgan magik marosimlar yuzaga kelgan[7.B.85-106]. Bunday marosimlarning kelib chiqish ildizlari, o'tkazilish davri va tarzi, unga aloqador poetik aytimlarning badiiyati B.Sarimsoqovning "O'zbek marosim folklori" kitobida yaxshigina yoritib berilgan[22B.111-138].

Afsonalarda mifologik obrazlar ishtiroki uning janriy tabiatini belgilovchi muhim xususiyatlardan biridir. O'zbek folklorida "Pari bilan dev", "Devsolgan", "Devqal'a", "Jin o'ti", "Ajdard ko'zlari" kabi bir qator afsonalar uchraydiki, ular syujetida inson personaj uchramasligi bilan alohida e'tiborni tortadi. Ma'lumki, o'zbek folklori namunalarida uchraydigan dev, ajdar, simurg, pari, jin, alvasti, ajina kabi obrazlar, odatda, afsonaviy obrazlar sifatida e'tirof qilinadi. Qizig'i shundaki, bu mifologik personajlar afsonalarda xuddi insonlar kabi harakatda ko'rsatiladi.

"Pari bilan dev" afsonasi Sulaymon payg'ambar nomi bilan bog'lab talqin qilinsa-da, unda mifologik obrazlar asosiy o'rin tutadi. Afsonalarga ko'ra, Sulaymon payg'ambarning xizmatida juda ko'p dev va parilar bo'lgan ekan. Kunlardan bir kuni payg'ambar parilaridan biriga jahl qilibdi va uni jazolash uchun dunyoning eng uzoq burchiga surgun qilishni lozim topibdi. Gunohkor parini o'sha olis yurtda yashovchi bir dev ixtiyoriga beradi. Sulaymonning xizmatkor devlaridan biri parini o'z ustiga mindirib, payg'ambarning buyrug'ini bajarish uchun yo'lga chiqadi. Ko'p vaqt cheksiz mashaqqatlar chekib, moviy samoda parvoz qilib, uzoq manzillarni bosib o'tgandan keyin o'sha zamonlarda hali inson qadami tegmagan Xorazm degan makon ustiga kelib qoladi. Kimsasiz manzilga ko'zi tushgan dev o'sha yerga qo'nadi.

Uzoq vaqt birga bo'lgan dev badarg'a qilingan pariga oshiq bo'lib qolgan ekan. U sevgilisi qoshida

qolishga qaror qiladi. Dev pariga uylanib, nabira, evara-chevaralar ko'radi. Xorazmliklar o'sha dev va parining avlodlari emish deyiladi[16.B.18].

Mifik mavjudotlar haqidagi afsonalarni rus folklorshunosligida "Bilichki" deb ataydilar. Ular kichik hajmli ertakka o'xshash hikoyalar bo'lib, syujetida insonning yovuz ruhlarga duch kelishi voqeasi bayon etiladi. Ularning syujetida jin, ajina, alvasti, parilar, momolarga duch kelish haqida hikoya qilinadi. Ulardagi uchrashuv real manzaralar vositasida talqin qilinadi. Masalan, ajinaga ulkan yong'oq ostida yoki jiyda ustida yoxud alvastiga, suv parisiga ariq va quduq bo'ylarida duch kelish manzarasi real ko'rinishda aks ettiriladi. Ana shu nuqtada afsonalarda reallik bilan xayoliy uydirma tenglashtiriladi. Natijada asarning badiiyati o'ziga xoslik kasb etadi.

Afsonada mifologik personaj inson bilan munosabatda aks ettiriladi. U insonga yo yordam beradi, yo zarar yetkazadi. Bunday mifologik afsonalarda mifik personajlarni tasvirlashda ularning portretini, ko'rinishini, badiiy vazifasini bayon etishda ham xususiylikka, ham umumiylikka rioya qilinadi. Shuning uchun alvasti haqidagi afsona ajina haqidagi afsonadan personaj ko'rinishidagi o'ziga xosligi bilan farqlanib turadi. Lekin ularning har ikkalasida ham mifik personajning tashqi ko'rinishi, albatta, tasqara, yovuz ko'rinishda chizib beriladi. Shu bilan birga, odamzotga ular kimsasiz joyda, yolg'iz paytda uchrashi ta'kidlanadi. E'tiborli tomoni shundaki, har bir xalqda o'ziga xos mifologik personaj talqiniga oid afsonalar ko'p uchraydi. Masalan, O'rta Osiyo xalqlari orasida ajina, alvasti, jin va parilar haqidagi afsonalar ko'proq uchrasa, ruslarda jin – leshshiy va uy ruhlari – домовых, syerblarda divalar haqidagi afsonalar ko'p uchraydi.

Ko'pincha epik asarlarda insonning mifologik personaj bilan to'qnashuvi, olishuvi, jang qilishi aks ettiriladi. Bunda inson o'z aql-zakovatini va jismoniy kuchini ishga solib, yovuz mifologik kuchni yengadi. Aslida bu kabi afsonalar orqali insonning tabiatdagi stixiyali kuchlarga qarshi kurashib, ularni yengishi badiiy talqin qilingandir. Afsonalarda ko'pincha epik qahramonning bahaybat va dahshatli mifologik maxluq – uch, yetti yoxud to'qqiz boshli ajdarhoga qarshi mardlaracha kurashishi tasvirlanadi. Masalan, bir afsonada aytilishicha, qadim O'zgan juda farovon yurt ekan. Ammo bir payt bu yurt baxtsizlik ro'y beribdi. Savdo-sotiqdar to'xtab, aholi ko'cha-ko'yga chiqolmay qolibdi. Sababi to'qqiz boshli ajdarho paydo bo'lib, odamlarni kattami-kichik, ayolmi-erkak, bir boshdan yutaveribdi. Nima qilishni bilmay qolgan o'zganliklardan besh-o'ntasi ajdarhoga uchrashib, uning shartini so'rashibdi. Ajdarho insofga kelibdi-yu, ammo dahshatli shartlar qo'yibdi. Sharti shunday ekanki, o'zganliklar har kuni ajdarhoning tanavvul qilishi uchun o'ttiz o'g'il bilan o'ttiz qiz beradigan bo'lishibdi. Sarosimaga tushgan va noilojlikdan nima qilishni bilmay boshlari qotib qolgan o'zganliklar shartga rozi bo'lishibdi ham, shu-shu o'zganliklar ko'p vaqtlargacha yosh farzandlarini to'qqiz boshli ajdarhoga qurbonlikka berib kelibdilar. Har kuni, har soat "Shu bahaybat balo-qazodan O'zganni qutqaz",

deb Xudoga iltijo qilibdilar. Aziz avliyolar va pirlarni ziyorat qilibdilar. Ammo to'qqiz boshli ajdarho yosh yigit-qizlardan o'ttizdan yutishni davom etaveribdi. Qarasa, ishlar chatoq emish. "Bola ketsa botir qolmas, qiz ketsa ona qolmas, har ikkisi ketsa el-yurt qolmas" deganlariday, yurt pichoqqa ilinadigan bola yo qiz qolmabdi. Nihoyat, o'zganliklarning oh-vohlari Xudoga yetib, yosh bir yigitni safardan qaytaribdi. U Qilichbek degan juda baquvvat, kelishgan yigit ekan. Xaloskor to'ppa-to'g'ri ajdarhoning oldiga tik borib, unga *salom ham bermabdi, salomiga alik ham olmabdi*. Ajdarho bilan adi-badi aytishib o'tirmasdan *yakkama-yakka turib olisha ketibdi. Olishuv yetti kechayu, yetti kunduz davom etibdi*. Bahodir *ajdarhoning boshlaridan birini uzib tashlasa, yana chiqarmish*, ikkinchisini kesib tashlasa boshqasi chiqarmish. Qilichbek nima qilishni bilmay toza o'ylabdi, fikr qilibdi. Miyasiga lip etib bir fikr kelibdi. "Bu ajdarhoning to'qqizta boshini birdan kesmasam bo'lmaydiganga o'xshaydi. Birovini kessam boshqasi paydo bo'lyapti, to'qqiztasini kessam, balki o'lar", deb o'ylabdi. *Keyin bor kuchini bilagiga yig'ib, aql-idrokini ishga solib*, ajdarhoga ro'baro' kelibdi-da, "Yo, Bahovuddin pirim, yo hazrati Ali, madadkorim bo'lingizlar. Alloh, sen marhamatingni darig' tutmag'il!" deganicha chinqirib ajdarhoga tashlanibdi. *Shunda bir gaz qilichi qirq gaz yozilib isfihonga aylanibdi-da, bir siltovdayoq ajdarhoning to'qqiz boshini sapchaday uzib tashlabdi*. Bahaybat ajdarho *"E, bahodir yeding, yeding!" deganicha ag'darilib tushibdi*. Qon daryo-daryo bo'lib oqibdi. Ajdarho pastda hayqirib oqayotgan Qoradaryoga qarab ag'anab-dumalab ketibdi. Nihoyatda charchagan, qonli qilichiga qarab hayron bo'lib turgan *Qilichbekka, ajdarho shamoli tegib, u ham nobud bo'libdi*. Xaloskordan nihoyatda minnatdor bo'lgan xalq ajdarho bilan olishgan shu joyga *hashamatli maqbara quribdilar va unga jasadni qo'yibdilar*. Qilichbekning ruhi o'zganliklarning har bir ishida madadkor emish[28.B.107-109].

Qilichbek ismi aslida ertak qahramoniga xos nomdir. O'zbek xalq sehrli ertaklarida Qilichbotir, Qilichqora nomlari ko'p uchraydi. Ammo nomi qilich bilan tutash ertak qahramonlari joni qilichda saqlanishi tufayli shu nom bilan ataladi. Afsonadagi Qilichbek esa – oddiy yigit. Faqat uning qilichi sehrlidir. Bu qilich dushman oldida bir gaz o'lchamdan ko'z ochib yumguncha qirq gaz o'lchamga cho'ziladi. Shu sehrli qilich yordamida Qilichbek bahaybat va dahshatli ajdarhoni *bor kuchini bilagiga yig'ib, aql-idrokini ishga solib*, insonlarga xos matonat bilan yengadi.

Bu afsonada juda ko'p ertakka xos an'anaviy motivlardan foydalanilgan. Masalan, ko'p boshli ajdarhoning yurtga xavf solishi va aholi oromini buzishi, har kuni yosh yigit-qizlarni yeyishi, epik qahramonning ajdar bilan salomlashmasdan yakkama-yakka jangga kirishishi, bu olishuvning yetti kecha-kunduz davom etishi, ajdarhoning kesilgan boshlari yana tirilishi, nihoyat, botir va qo'rqmas qahramonning ajdar kallalarini bir hamlada bir yo'la sehrli isfahon qilichi bilan uzib tashlashi motivlari shular jumlasidandir. Shunga qarab, ba'zi afsonalarning sehrli ertaklar ta'sirida ham yaratilganligini anglash mumkin.

To'g'ri, ertaklar aslida afsonalardan keyingi stadial bosqichda paydo bo'lgan. Shunday esa-da, ertak va afsonalar yonma-yon yashab kelar ekan, shu jarayonda ularning bir-biriga ta'sir ko'rsatib kelganligi ayonlashadi.

Afsonada ajdarho obrazi orqali, o'z navbatida, feodal davr bosqinchi hukmdorlari timsoliga ham kinoya qilingan. Bunda ajdarhoning o'zganliklardan har kuni tanavvul qilish uchun o'ttiz o'g'il bilan o'ttiz qiz so'rashi motivi aslida bosqinchi hukmdorning o'zi bosib olgan hududlardan katta o'lpon undirishi yoki yiliga ko'plab yosh yigit-qizlarni qullikka olib ketishi g'oyasini ifodalashga xizmat qilgan. O'z farzandlarining qullikka olinishi esa odamlarni qattiq larzaga solgan. Shu nuqtai nazardan qaralsa, afsonada xalqning katta ijtimoiy dardi badiiy ko'rinishda bayon etilganligi anglashiladi.

Mifologik personaj bilan inson obrazining birga keltirilishi juda ko'p afsonalarda kuzatiladi. Bunga "Cho'pon bilan pari" afsonasi syujeti yaqqol misol bo'la oladi.

Pari obrazi O'rta Osiyo xalqlari mifologiyasida alohida o'rin tutadi. U obraz afsona, ertak hamda doston matnlarida ko'p uchraydigan an'anaviy obrazlardan biridir. O'zbek folklorida pari obrazi genezisi va poetikasi O.Qayumov tomonidan alohida maxsus o'rganilgan[30.431.B575-580].

Afsonalarda ko'pincha pari yo go'zal qiz, yo go'zal yigit ko'rinishida namoyon bo'lib, inson personajga oshiq bo'lib qoladi. Agar inson u haqda boshqalarga gapirmoqchi bo'lsa, pari uni qattiq jazolaydi. Xuddi shunday talqin "Cho'pon bilan pari" afsonasida kuzatiladi. Bu afsona Amudaryo bo'yidagi Qizqal'a xarobalari haqidadir. Qizqal'ada odamlarga ziyon-zahmat yetkazuvchi ins-jinslar, parilar yashaydi, deb uning ichiga kirishga qo'rqishadi. Kunlardan bir kuni bir cho'pon tasodifan qal'aga kiribdi-yu, ko'z o'ngida paydo bo'lgan manzaradan lol bo'lib qolibdi: ayvonda bir kampir sariq sochli qizning sochlarini tarab o'tirganmish. Sariq sochli qiz cho'ponga qarab turib:

– Nega bu yerga kelding?! Ey, odamzod, nima darding bo'lsa tortinmay aytaver, Tila tilagingni! – debdi.

– Menga hech narsa kerakmas, faqat tez-tez uyimga borolmayman. Uyga tezroq borib turishimga ko'maklashsang bas, – debdi yigit.

– Mayli, qachon uyingga borishni istasang, falon tepalikning ustiga borib ko'zingni yumib, oqshom tushishini kutib tur. Oqshom tushganda birpasda uyingga yetib olasan, – deb javob beribdi sariq sochli qiz.

Shundan keyin pari qiz bu yerda ko'rgan-bilganlari haqida hech kimga og'iz ochmasligi uchun yigitga qasam ham ichirib olibdi.

Cho'pon bir kuni rosa zerikib, uyiga ketgisi kelib qolibdi, Shunda qal'adagi sariq sochli pari qizning so'zlari esiga tushibdi. Uning aytganlari chinmi-yo'qligini bilmoqchi bo'lib, o'sha aytilgan tepalikka borib oqshom tushishini poylabdi. Oqshom tushgach, yigit ko'zlarini chirt yumib olib, mo'jiza ro'y berishini kutib turaveribdi. Mo'jiza ro'y beribdi. Shundan keyin

cho'pon istagan vaqtda uyiga borib keladigan bo'libdi.

Kunlardan bir kuni cho'ponlarning oziq-ovqatlari tamom bo'libdi. Cho'ponlar o'zaro maslahatlashib, bir odam qishloqqa borib kelishi kerak, degan xulosaga kelibdilar. Borib kelish haligi yoshgina yigitning chekiga tushibdi. Yigit qishloqqa borib, oziq-ovqat keltiribdi. Ammo uning o'n kunlik yo'lga bir kunda borib kelishi cho'ponlarni hayratga solibdi. Cho'ponlar bu bolada bir sinoat borligini bilib, sirni so'rab yigitni rosa qiynabdilar. Hatto yigitning oyoq-qo'llarini bog'lab olovga tashlamoqchi bo'lishibdi. Shunda yigit o'takasi yorilayozib: "Shoshmanglar, aytaman!" – deb baqiribdi. Biroq uning so'zi og'zida qolibdi: osmonda katta qora bulut paydo bo'lib, bolani urib ketibdi. Cho'pon yigit qop-qorayib, turgan joyida kuyib qolibdi[16.B.31].

Odamlar o'rtasida pari inson farzandiga oshiq bo'lib, uni shomonlikka undashi, o'sha insonga homiylik ko'rsatishi haqida afsonaviy e'tiqodiy qarashlar bor. Agar o'sha inson parilar bilan bog'liq amal qiladigan taqiqlarni buzguday bo'lsa, parilar unga ziyon yetkazishi aytiladi. Yuqoridagi afsonada xuddi shu kabi qarashlar o'ziga xos badiiy yo'sinda ochib berilmoqda. Unda cho'pon yigitga parining yo'liqishi va oshiq bo'lishi, so'ngra yigitga parining magik yordam berishi, pari ko'magida yigitning g'aroyib xislatga erishishi, ammo u pari shartini buzishi va buning oqibatida ayanchli halok bo'lishi ifoda etilgan.

Afsonalarda voqelik xayoliy uydirma va fantastika vositasida bayon etilganligi uchun bunday folklor asarlarida real tarixiy asoslarga ega bo'lgan obrazlar bilan bir qatorda mifologik personajlar ham ko'p uchraydi. Afsonalarda uchraydigan mifologik personajlarni asar syujet qurilishida bajaradigan vazifasiga ko'ra quyidagi ikki tipga bo'lib o'rganish mumkin:

1) Asosiy qahramonga homiylik qiluvchi, ya'ni yordam beruvchi mifologik personajlar. Bunga Xizr, chilton, Jabroil, Hubbi singari mifologik obrazlar misol bo'la oladi. Ular afsonalarda homiylik qiluvchi, yo'l ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, sehrli narsalarni hadya etuvchi, og'ir ahvolda qolganlarni qutqaruvchi, buloqlarning suvini ravon qiluvchi g'aroyib personajlar sifatida gavdalantiriladi.

2) Asosiy qahramonga raqib sifatida harakat qiluvchi mifologik personajlar. Bunga dev, ajdaho, pari, jin, ajina, alvasti, ya'juj-ma'juj kabi bir qator mifologik obrazlar misol bo'la oladi. Ular ko'pincha asosiy qahramonga dushmanlik qilib, uning o'z maqsadiga erishishiga to'sqinlik qilmoqchi bo'ladi. Kerakli narsani o'g'irlab, qahramonni bezovta qilish yoki unga kasallik, o'lim, yomonlik keltirishga intilish, suv yo'llarini berkitib, qurg'oqchilik yuz berishiga sababchi bo'lish va hokazo kabilar mifologik obrazlarning xatti-harakatida namoyon bo'ladi.

Ba'zan dev, pari, jin epik qahramonga homiy vazifasida ham talqin etilishi kuzatiladi. Bu mifologik personajlar asosiy qahramonga raqib sifatida harakat qilganda, ko'pincha qahramon bilan bo'lgan kurashda yoki tortishuvda, sinovda yengilib, unga tobe, mute,

qul sifatida xizmat ko'rsatishga mahkum etiladi. Bunda ular raqib personaj vazifasida emas, balki asosiy qahramonga yordamchi, madadkor sifatida faoliyat yuritadilar. Bu bilan insonning aql-zavovati, kuch-qudrati har qanday tilsimli kuchlardan yuksakligi ulug'lanadi.

"Xo'ja Zoir bobo bilan jinlar" nomli afsonada hikoya qilinishicha, xonning Xivadagi tashqi hovlisi – Toshhovlida bir gala jinlar makon qilishibdi. Hovlidagilar dahshatdan o'zlarini qo'yarga joy topolmay, kechalari tashqarigayam chiqolmay, yurak yutib hovlida ham yurolmay qolishibdi. Jinlarni daf qilmoq uchun xivalik mashhur eshon Zoyir xo'ja buvani chaqirtiribdilar. U kishi jinlarga qarab: – Endi izzatlaring bitgan bo'lsa, ketinglar! – debdi. Jinlar Zoyir xo'janing kuchidan, ilmining quvvatidan qo'rqishar ekan. Shuning uchun ularning boshlig'i Zoyir Xo'janing oldiga kelib, qo'l qovushtirib ta'zim qilibdi-da: – Hozir daryo muz bo'lmasa, biz qanday qilib o'z makonimizga ketaylik. Daryodan o'tolmay, suvga cho'kib ketamiz-ku! – debdi. Shunda saratonning avji o'rtasida Zoyir bobo karomat ko'rsatibdi: bir duo o'qigan ekan, qirg'og'idan toshay-toshay deb oqib yotgan daryo bir zumda muzlab qolibdi. Shunday qilib, Toshhovlidagi jinlar o'z makoniga qaytib ketgan ekan.

Ma'lumki, jin o'zbek folklorining mifologik personajlaridan biri bo'lib, bu xayoliy mavjudot bilan aloqador demonologik hikoyalar xalqimiz orasida keng tarqalgan. Bu obrazning genetik ildizlari aslida arab mifologiyasiga borib taqaladi.

Juda ko'p toponimlarning kelib chiqishi devlar nomi bilan bog'lab talqin qilinadi. Bunga "Devqal'a", "Devsolgan", "G'ijduvon" kabi toponimik afsonalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. "G'ijduvon" afsonasida shunday hikoya qilinadi: Sulaymon payg'ambarning G'ij degan devi bor ekan. G'ij Sulaymon payg'ambardan yashirincha xalqdan har kuni bir qizni olib yer ekan. Axiri xalqning sabr-kosasi to'libdi. G'ijning bu qilg'ini Sulaymon payg'ambarga aytishibdi. "Endi nima qilasiz?" – deyishsa, Sulaymon payg'ambar: "G'ijning devoniga ketyapman", – deganlar. Shu bilan G'ij degan devning devoni joylashgan hudud "G'ij devoni", "G'ijdevon", "G'ijduvon" bo'lib ketgan deyishadi.

"Devqal'a" afsonasida Farhod ismli bir dev qal'a quradi. Bu ishni u Xorazmshohning Shirin nomli go'zal qizini sevib qolgani uchun bajaradi. Lekin dev sevgilisining visoliga erisha olmaydi. Sevishganlar fojeali halok bo'ladi. Qoraqum o'rtasidagi qal'a qoldiqlari o'sha dev qurgan qal'a deyilib, hanuzgacha Devqal'a deb ataladi[16.B.33].

Dev o'zbek folklorining an'anaviy mifologik personajlaridan biridir. Dev obrazi O'rta Osiyo xalqlari mifologiyasida alohida o'rin tutadi. Bu obraz afsona, ertak, doston matnlarida ko'p uchraydi. O'zbek folklorida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini J.Eshonqulov tomonidan ertak va dostonlar syujeti misolida alohida maxsus o'rganilgan[26.B.8-23].

Ko'rinyaptiki, pari, jin, dev singari mifologik-demonologik personajlar, asosan, toponimik afsonalar syujetida uchraydi.

"Til qudrati" nomli afsona syujetida **Farishtalar obrazi** muhim o'rin egallagan. Ular qizga oshiq sifatida talqin qilingan. Afsonada hikoya qilinishicha, "Qadim-qadimlarda oqil va odil bir odamning suluv qizi bo'lgan ekan, shu qizga ikkita farishtaning ishq tushibdi. Qiz ulardan qaysi biriga ko'ngil berishini bilmay qolibdi. Farishtalar qizning visoliga yetishish ilinjida yelib-yuguraverishibdi. Nihoyat, qiz ularga shunday debdi: "Men yurt farzandi bo'la oladigan o'g'ilga ona bo'lishni istayman. Uni qanday tarbiyalashga qodirliklaringni bilishim kerak. Ana shunga qarab sizlarga qarorimni aytaman". "Bu ish faqat mening qo'limdan keladi. Men unga ilm o'rgatadigan riyoziyotdan, falakiyotdan saboq beraman. Siyosat bilan shug'ullanadi. Ajnabiy tillarni egallaydi. Olamga dong taratadi", – debdi birincha farishta.

Navbat ikkinchisiga kelganda, u aytibdi: "Avlod-dan-avlodlarga meros qoladigan asosiy boylik – til. Ona til bor ekan, Vatan bor. Xalqning umr o'lchovini tili belgilaydi. Dunyodagi bor go'zallik va sehrli ona allasini eshitmoqlik baxti til bag'rida, maqsadimni anglagandirsan? Men o'g'lingni tiliga xiyonat qilmaslikka: qo'shiq, ertak, dostonlar aytib, mana shu ona tilimiz uchun jonini ham ayamasklikka o'rgataman". Bu gaplardan olim farishta qahqaha urib kulib, raqibini aqlipastlikda ayblabdi. O'rtadagi tortishuv janjalga aylanibdi. "Janjallashmanglar, – debdi qiz, – yurtda ulug' donishmand bor, o'shaning huzuriga boramiz. Hammasi o'sha joyda hal qilinadi. Uning hukmi mening uchun qonun bo'ladi". Donishmand yoniga borishibdi. U nizo qo'zg'agan barcha gap-so'zlarni tinglabdi-yu, "aqli past" farishta debdi: "Qiz seni sevadimi-yo'qmi, bilmayman. Lekin otalik sharafiga sen loyiqsan..."[1.B.41].

E'tibor berilsa, afsonalarda farishta obrazi, asosan, bola obrazi bilan bog'lab talqin qilinmoqda. Xalqning bu haqdagi qarashlariga ko'ra, bola tug'ilganda osmondan farishta tushib, (bolaning ikki yelkasida ham ikkita farishta bo'lib, birovining gunohlarini, ikkinchisi savoblarini yozib turar emish) uning kelgusini belgilab berar emish. Shunda bolaning ikki joyidan o'par emish. Birinchi joyi – peshona. Agar farishta bolaning peshonasidan o'psa, bola kelgusida keng, do'ng peshonali kishi bo'lib yetishar emish. Ikkinchi joyi – ko'krak. Agar farishta bolaning ko'krigidan o'psa, u bag'ri butun, fe'li keng, serfarzand bo'lib o'sarmish...

Bola obrazining farishta obrazi bilan yonma-yon tasvirlanishi bejiz emas. Chunki bolaning begunohligi farishta o'xshatiladi. Aytishlaricha, qiz bolalar 9 yoshgacha, o'g'il bolalar 12 yoshgacha begunoh hisoblanarkan. Ana shu haqdagi qarashlar afsonalarda bola obrazini farishta obrazi bilan bog'lab tasvirlashga asos bo'lganligi, shubhasiz.

Xizr o'zbek xalq tarixiy afsonalarida epik qahramonga homiy sifatida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy mifologik obrazlardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi asarlarida Xizr obrazi qahramonga homiylik qiluvchi, yo'l ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, sehrli narsalarni hadya etuvchi, og'ir ahvolda qolganlarni qutqaruvchi, buloqlarning suvini

ravon qiluvchi g'aroyib personaj sifatida tasvirlanadi. Bu mifik personaj tarixiy afsonalarda quyidagi epik vazifalarda talqin qilinadi:

1) Qahramonga ism qo'yishi — "Sulaymon Boqirgoniy" afsonasida hikoya qilinishicha, kunlardan bir kuni Hazrati Xizr Xo'ja Ahmad Yassaviyning uyiga mehmon bo'lib kelgan ekan, Xo'ja Ahmad shogirdlarini o'tin terishga yuboribdi. Shu payt tashqarida kuchli yomg'ir yog'ayotgan ekan. Ko'p o'tmay bolalar o'tin terib qaytishibdi. Sulaymon to'nini yechib, o'tinni o'rab kelgani uchun uning o'tini yaxshi yonibdi. Bu holni ko'rgan Xizr Allahhisalom Sulaymonning tadbiriga tahsin o'qib: "Hakimona ish qilibsiz. Endi isming Hakim Sulaymon bo'lsin!" — deb duo qilibdi.

Xizarning avliyoga yoshlikda ism qo'yib berishi motivi buxorolik ulug' zot Abduxoliq G'ijduvoni nomi bilan bog'liq afsonalarda ham uchraydi. Shunday afsonalarning birida hikoya qilinishicha, Xudoyi ta'allo Xojaga bir o'g'il ato qiladi. Hazrati Xizr a.s. unga Abduxoliq deb ot qo'yadi. Xoja (Abduxoliq)ning yoshi yigirma ikkiga yetgach, Hazrati Xizr a.s. bir hovuz qirg'og'ida Xoja (Abduxoliq) bilan uchrashib qolib, unga dil zikrini o'rgata boshlaydi. Shu tufayli Hazrat Xizr a.s. Hazrat Abduxoliq huzurlariga ko'p kelarkanlar. Shu payt Hazratning hamma shogirdlarini uyqu bosarkan. Suhbat tugab, Hazrat Xizr a.s. ketganlaridan so'ng shogirdlar beixtiyor uyqudan uyg'onarkan. Shogirdlar orasida eng yoshi hisoblangan Xoja Muhammad ar-Ravgariy Hazrat Xizr a.s. suhbatlaridan bahramand bo'lay deb, **ko'zlariga tuz sepibdilar va og'riqning qattiqligidan u kishiga uyqu g'alaba qilolmadi**. Suhbatdan bahramand bo'libdilar. Bu holni ko'rib Hazrat Xizr a.s. dedilar: "Siz orif bo'lgaysiz, inshoolloh!" Xoja Xizr a.s. nafaslarining barakatidan butun dunyoga Xoja Orif nomi bilan mashhur bo'ldilar.

Ma'lumki, uyquning ustidan g'alaba qilish uchun ko'zlarga tuz sepish va og'riqning qattiqligidan uyquni yengish motivi an'anaviy epik motivlardan biridir. Shunga o'xshash motiv ertaklarda ham uchraydi. Binobarin, "Bulbuligo'yo" ertagida Kenja botir bog'dagi asl zabarjad mevalarni o'g'irlab ketayotgan Bulbuligo'yo ekanligini aniqlash uchun tunda qorovullik qilar ekan, uxlab qolmaslik maqsadida jimjilog'ini kesib, unga tuz bosadi va og'riqdan ko'ziga uyqu kelmaydi. Shu yo'l bilan u sirli voqeaning guvohi bo'ladi. Yuqorida keltirilgan afsonada ana shu an'anaviy epik motivdan foydalanilgan.

2) Qahramonga safarida hamroh bo'lishi — Iskandarning tiriklik suvini izlashi haqidagi "Obi hayot", "Iskandar va aqli yigit" kabi tarixiy afsonalarda hayot suvini axtarib yo'lga chiqqan qahramonga Xizr hamroh bo'ladi. Bu mavzudagi afsonalarning barchasida hayot suvini Iskandar emas, balki Xizr topadi va shu g'aroyib suvdan ichganligi uchun mangu tirik bo'lib qoladi. "Obi hayot" afsonasida aytilishicha, dengizdan o'tib, qorong'ulik diyoriga yetib borganlarida Xizr bir yo'lni, Iskandar esa boshqa yo'lni tanlab oladilar. Xizr bir joyga borganda qorni ochib, suv bo'yida o'tirib, pishgan

baliqni yemoqchi bo'ladi. Shu payt Xizr qo'lini suvga tiqadi va uning qo'lidan tomgan bir tomchi suv baliqning ustiga tushadi hamda jonivor o'sha zahotiyoq tirilib ketadi. Xizr o'zi izlayotgan suv shu ekanligini anglab, undan ichadi va abadiy hayotga erishadi.

3) Qahramon bilan ilohiy kuchlar o'rtasida vositachilik qilishi — "Bobo Ravshan" haqidagi qissa syujeti asosida yuzaga kelgan xalq afsonasida Xizarning homiyli o'ziga xos tarzda ifoda etilgan. U hazrat Alining ahvolini Xudoga bayon qilib, qahramon tog' orasiga g'oyib bo'lgan o'g'li bilan qachon diydor ko'rishishi haqidagi ma'lumotni bilib beruvchi vositachi personaj vazifasida kelgan.

Afsonada tasvirlanishicha, ajdarhoni o'ldirib, podshohning shartini bajargan hazrat Aliga shoh o'z qizini beribdi va undan tug'ilgan bolaga Imom Ma'di deb ism qo'yibdilar. Imom Ma'di ulg'ayib, o'z otasining yurtiga boribdi va tanimasdan u bilan olishibdi. Ali uch marta yigitni yiqitmoqchi bo'lib ko'taraman desa, ko'tarolmabdi, burnidan tirqirrab qon chiqibdi. Navbat Imom Ma'diga yetibdi. U "Oh, katta buvam, madad ber!" — deb Alini ko'tarib yerga urmoqchi bo'lganida, Ali "Sening buvang, otang kim bo'ladi? Isming nima?" — deb so'rabdi. Yigit: "Otam Ali, o'zim Imom Ma'di" — deb javob beribdi. Ali unga: "Sen mening o'g'limsan, sening otang Ali men bo'laman!" — debdi. Imom Ma'di xijolat tortib: "Men otamning yoqasini ushlab gunohkor bo'ldim. Endi ular bilan birga yashay olmayman!" — debdi-da, toqqa qarab qochibdi. Toqqa: "Meni bag'ringga ol. Men ota-akalarim oldida sharmanda bo'ldim. Otamning yoqasini ushlab, gunohga qoldim" — debdi. Tog' ochilib, Imom Ma'dini bag'riga olibdi, Ali tashqarida qolib, shaharga yig'lay-yig'lay qaytibdi. Yo'lda Xo'jai Xizrga duch kelibdi. Xo'jai Xizr Alidan: "Nimaga yig'layapsan?" — deb so'rabdi. Ali bor gapni aytib bergach, Xo'jai Xizr: "Qo'y, yig'lama, men borib Xudodan so'rayman. U javob beradi!" — debdi-da, Xudoning oldiga borib, Alining azoblanayotganligini aytibdi. Shunda Xudo: "Bor Aliga ayt, yig'lamasin! Qachon dunyo oxir bo'lsa, o'sha vaqtda Imom Ma'di tog'ning ichidan chiqadi. Qirq yil podshoh bo'ladi, undan so'ng dunyo oxir bo'ladi!" — debdi.

Payg'ambarlar haqidagi afsonalarda Jabroil Olloh va payg'ambarlar o'rtasida vositachilik qilsa, avliyolar haqidagi afsonalarda bunday vositachilikni Xo'jai Xizr amalga oshiradi.

4) Xizarning qahramonga ustozlik qilishi — "Abduxoliq G'ijduvoni" afsonasida aytilishicha, bu ulug' zot dil zikri sabog'ini Hazrati Xoja Xizr (a.s.) dan olib, u bilan doimiy mashg'ul bo'lgan emish.

5) Qahramonning Xizr bilan hamsuhbat bo'lishi — xalq tasavvuriga ko'ra, har bir odam o'z umri davomida Xizrni bir necha marta (odatda, 7 marta deyiladi) ko'rish baxtiga musharraf bo'lar, ammo ko'pchilik o'zining bu zot bilan uchrashganini bilmay qolar emish. Faqat alohida qudrat sohibi bo'lgan, ya'ni g'oyib bilan muloqot qila biladigan kishilargina Xizrni taniy olisharmish. Ana shunday tasavvur tarixiy afsonalarda o'z ifodasini topgan.

"Bahouddin va Amir Husayn" afsonasida tasvirlanishicha, Bahouddin Naqshband Qasri

Orifondagi hovuz bo'yida bir nuroniy chol bilan gaplashib o'tirganida, shogirdi kelib qoladi. Birozdan keyin ustozi Amir Husaynning oldiga borib, bu nuroniy bobo Xizr ekanligini aytadi.

Afsonalarda Xizrning buloq, quduq yoki hovuz bo'yida uchrashi tasvirlanishi bejiz emas. Buniig sababini folklorshunos M.Jo'rayev shunday tushuntiradi: "Chunki mifologik tasavvurlarga ko'ra, Xizr suv kulti bilan bevosita aloqador ezgulik homiysi sanaladi". Ana shu e'tiqodiy ishonch o'zbek xalq afsonalarida ham o'z ifodasini topgan.

Ayniqsa, suvliklar nomi bilan bog'liq joy nomlari to'g'risidagi ("Namangansoy", "Jilbuloq" chashmasi va h.k. kabi) afsonalarda u yoki bu toponimning kelib chiqishi ko'pincha Xizr sarguzashtlariga bog'lab talqin qilinishi kuzatiladi.

6) Ba'zi toponimik afsonalarda joy nomining kelib chiqishiga Xizr sababchi bo'lganligi tasvirlanadi. Bunday afsonalarda Xizr buva imoni yo'q, dili nopok, niyati buzuk kishilarni tepa, tosh yo maxluqqa aylantirib qo'yishi aks ettiriladi. Masalan, bir tepalikning nomi Choshtepa ekan. Uning shunday deb atalishiga sabab ikki-uchga bo'linar ekan. Katta tepa, katta tepaning oldida yana ikkita tepa bor ekan. Bu tepalar aslida uch aka-ukalar ekan. Uch aka-uka ahil-inoq yashar, ko'ringan kishiga yaxshilik qilishar ekan. Har yili bug'doy ekib, bir joyda katta xirmon qilishar ekan. Xirmonni yanchib shoxa bilan joylab, uch sanoch bug'doy qilar ekanlar. Kunlardan bir kuni katta aka safarga ketib, xirmon ko'tarish o'rtancha uka bilan kichik ukaga qolibdi. Bular bug'doy ekib, uni o'rib, yanchib, donni taqsimlashga tushibdilar. Katta akamiz bug'doyni ekish, o'rish, yanchishda qatnashmadi. Savdodan buy bo'lib qaytadi, shuning uchun somonini unga qoldirib, bug'doyni ikkovlon bo'lib olamiz, – deyishibdi-da, bir tomonga somonni uyushibdi. Shu tariqa aka-uka bug'doyni bo'lishga tushibdi. Birovi "Seniki ko'p, meniki oz", debdi, ikkinchisi "Yo'q, seniki ko'p, meniki oz", debdi. Ikkovlon don talashib mushtlashibdi, qonga belanishibdi. Shu payt katta aka kelib qolib, undan ham aql qochib:

Hali shunaqami, somoni mengayu bug'doyi sizlargami?! – deya uning ham dili buzilib, janjalga qo'shilib ketibdi. Shu payt oppoq soqolli, malla to'nli, qo'lida hassasi bilan Xizr buva kelib qolibdi-da, gap nimadaligini so'rab-surishtirib, ularni murosaga keltirmoqchi bo'libdi: Hech bir ish chiqmabdi, uch aka-uka ko'nmaabdi. Shunda Xizr buva duo bilan katta akani somonga aylantirib, somonga qo'shibdilar va Somontepa deb atabdilar. Ikki aka-ukani tuproqqa aylantirib, ikki kichik tepa qilibdilar. Shu tariqa aka-ukalar o'rtasidagi ittifoqqa putur yetib, ular tepalarga aylanishgan ekan.

7) Yana bir afsonada Xizr bergan oq olma bilan Xoja Yusufning osongina jon taslim qilib, u dunyo rohatiga erishganligi hikoya qilinadi. Jumladan: "Xoja Yusufning muborak yoshlari to'qson beshga yetgan edi. Jon berayotgan paytlarida Hazrati Xizr a.s., Ilyos a.s., abdol, qutb va g'avs kelib vidolashdilar.

Hazrati Xizr a.s. Xojaning qo'llariga oq olma berdilar. Xoja uni hidlab, jon berdilar", – deyiladi[3.B.25].

M.Jo'rayev Xizr bilan bog'liq o'zbek xalq afsonalarida bu mifologik personaj boshiga mushkul savdo tushgan kishilarga homiylik qiluvchi afsonaviy xaloskor, dono va zukko maslahatchi, boqiy hayot suvini topib ichganligi uchun abadiy barhayotlikka erishgan afsonaviy qahramon, shifobaxsh chashmalar ko'zini ochgan g'ayri oddiy shaxs, cho'l va saholarda g'oyibdan paydo bo'lib, qiyin ahvolda qolgan yo'lovchilarga ko'mak beruvchi ezgulik timsoli, dehqon dalasiga mo'l hosil va baraka ato etuvchi hosildorlik ramzi, odamlarni hamisha qo'llab-quvvatlab yuradigan ezgu pir yoki aziz avliyolardan biri qiyofasida namoyon bo'lishini qayd qilar ekan, afsonalardagi Xizr obrazi ertak va dostonlarga nisbatan qadimiy mifologik qarashlarni o'zida mukammalroq aks ettirgan bo'lishini alohida ta'kidlaydi[9.B.104-118]. Folklorshunos K.Imomov esa Xizr obrazining o'zbek xalq afsonalarida ideal qahramon sifatida badiiy talqin qilinishini, shuning uchun u o'lim bilmas, zarb o'tmas, o'tda yonmas xususiyatda tasvirlanishini, uning bu xususiyati diniy mo'jiza emas, balki magik xususiyat ekanligini, shu sababli u bordan yo'q bo'lib, yo'qdan bor bo'lishni, goh odam, goh jonivor, goh biror buyum shaklida paydo bo'lib, qahramonning ezgulik yo'lida g'alaba qozonishiga ko'mak berishini qayd etadi[12.B.9].

F.Nurmanov Xizr obrazining genezisi va uning o'zbek folkloridagi talqini masalasini maxsus tadqiq qilar ekan, u bilan bog'liq xalq qarashlarini umumlashtirib, atroflicha yoritishga harakat qiladi[19.B.7-22].

Ko'rinyaptiki, afsonalarda Xizr obrazi real shaxslar obrazi bilan bir qatorda ishtirok etadi. U xayoliy-mifologik personaj hisoblanadi.

XULOSA

Xullas, syujet voqealarida mifologik qahramonlar bilan real tarixiy shaxslar obrazi yonma-yon faoliyat ko'rsatishi afsonalarning o'ziga xos janriy belgilaridan biridir. Shu orqali o'zbek xalq afsonalari syujetining murakkab qatlamga ega ekanligi anglashiladi. Ulardagi mifologik qatlam esa qadimiyligi va an'anaviyligi bilan e'tiborni tortadi.

Mifologik personajlar ishtirok etgan afsonalarda, asosan, insonning aql-zavovati, kuch-qudrati har qanday tilsimli kuchlardan yuksakligi ulug'lanadi.

Xullas, afsonalarda xalqning ma'naviy, ruhiy, moddiy madadkoriga aylangan mifologik obrazlar ham alohida o'rin tutadi. Ular goh odam, goh jonivor, goh narsa-buyum shaklida namoyon bo'lib, ko'pincha odamlarga og'ir vaziyatlarda madad beradi.

Afsonalarda odamning paydo bo'lishi haqidagi qarashlar alohida o'rin tutadi. "**Kayumars**" shunday mazmundagi afsonalardan biridir. Aslida mifologik qahramon bo'lgan Kayumars timsoli afsonalarda **ilk odam obrazida** talqin qilinadi. Kayumars (aslida Gavomard) "Avesto"da tasvirlangan ilk odamning nomidir.

Qadimgi mif va afsonalarda odamning ilk avlodlari ulkan ko'rinishga ega bo'lganligi talqin qilinadi[4.B.9-22]. Shuning uchun afsonalarda **ulkan**

odam obrazi talqini alohida ko'zga tashlanadi. Amudaryo homiysi Hubbi, Ho'jimado'liq, Hoji mulk kabilar shular jumlasidandir.

Hubbi o'zbek xalq afsonalarida ko'p uchraydigan mifologik obrazlardan biridir. U ajdodlarimizning suv kulti bilan bog'liq eng qadimiy mifologik qarashlarini o'zida saqlab kelayotir. Shuning uchun kemachilar, solchilar, miroblar Hubbidan madad so'rab, uning kultini e'zozlaydilar.

Bu xayoliy obraz haqida o'zbek folklorshunosligida M.Jo'rayevning alohida ilmiy maqolasi e'lon qilingan. M.Jo'rayev ta'kidlashicha, Hubbi obrazi xayoliy obraz bo'lib, kult miflari asosida yaratilgan[10.19-24;11.B.28-38].

Hubbi mifik obrazi qatnashgan afsonalar Xorazm, Buxoro va Farg'ona viloyatlarida keng tarqalgan. Afsonalarda Hubbi obrazi quyidagi fazilatlar asosida badiiy talqin qilinadi:

a) daryo suvining sathini nazorat qilib turuvchi homiy;

b) cho'kkanlarni qutqaruvchi homiy;

v) o'lgan jonzoatlarni tiriltira oluvchi mo'jizakor kuch;

g) zarur bo'lganda boshqa qiyofalarga (masalan, qushga) aylana oladigan g'aroyib timsol;

d) birinchi bo'lib kema yasagan va odamlarga daryoda suzishni o'rgatgan homiy.

“Darang'i machit” nomli o'zbek afsonasida daryo ichidan Hubbi chiqib keladi. U qo'lidagi hassasini qirg'oqqa qadab qo'yib, o'zi sohil bo'ylab yurib ketadi. Hubbining hassasidan turong'il o'sib chiqib, astasekin ko'payib ketib, katta turong'ilzorga aylanadi.

Afsonalarda aytilishicha, Ho'jimado'liq qo'li osmonga yetadigan, o'z ovini quyoshga tutib pishirib yeydigan ulkan inson bo'lgan. Xuddi shunday xususiyatga Amudaryo homiysi Hubbi bilan Hoji mulk ham ega bo'lgan. M.Jo'rayev bu haqda: “O'zbek folkloridagi “quyoshga qo'li yetadigan” afsonaviy daroz odamlar obrazi zahirida olamning yaratilishi haqidagi samoviy miflarda tasvirlangan yaratuvchi qahramon to'g'risidagi xalq qarashlari mujassamlashgan”, – deb ko'rsatadi[7].

Afsonalar orasida **ulkan odamlar** haqidagi afsonalar anchagina. Ular alohida turkumni tashkil etadi. Shunday afsonalardan biri Arslonbobo nomi bilan bog'lab talqin qilinadi: “...Dunyoda Arslonbobo nomli xislatli kishi o'tgan ekanlar. Arslonboboning bo'yi ikki-ikki yarim odamning bo'yiday ekan. Kuchda tengsiz bo'lib, tomday-tomday toshlarni bir qo'lida ko'tara olar, dov-daraxtni ildiz-pildizi bilan yulib ola olar ekan. Shunday xislatli odam bir dam solish bilan oqayotgan daryo suvini oldinga emas, orqaga oqiza olar, yog'ayotgan yomg'irni to'xtatib, istasa havoga bulut chaqirib, yomg'ir yog'dira bilar ekan. Arslonbobo odamlarga yaxshiliklar qilib, to'qqiz yuz yil yashabdi. Arslonbobo kelib yashab qolgan, mo'jizalar ko'rsatib odamlarni qoyil qoldirgan joy Arslonbobo deyiladigan bo'libdi. To'qqiz yuz yosh yashab vafot etgach, shu joyga dafn etilibdi. Bu joy hammaning ziyorat qiladigan joyiga aylanibdi. Kimda kim astoydil ziyorat qilib, namoz o'qib, qur'on tilovat qilib, savobini bag'ishlasa, u kishi niyatiga yetmay, maqsadi amalga oshmay qolmas ekan”.

Sehrli ertaklar orasida mitti polvonlar haqidagi ertaklar mashhurdir, ammo afsonalarda mitti polvonlar obrazi uchramaydi.

ADABIYOTLAR:

- [1] Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар М.Муродов ва М.Шайхова. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – Б.41.
- [2] Башилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Наука, 1970.
- [3] Бухорий С.С. Бахоуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – Б.25.
- [4] Боболардан қолган нақллар. (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ таквими). Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: М.Жўраев, У.Сатторов. – Т.: Фан, 1998. – Б.9-22.
- [5] Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: Фан, 1991.
- [6] Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Т.: Ўзбекистон, 1990.
- [7] Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Т.: Фан, 1995;
- [8] Жўраев М. Ўзбек халқ таквими ва мифологик афсоналар. – Т., 1994.
- [9] Жўраев М., Шомусаров Ш. Хизр // Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001. – Б.104-118.
- [10] Жўраев М. Хоразм мифологиясида Хубби култи. – Илм сарчашмалари. – Урганч. – 2002. – №1. – Б.19-24.
- [11] Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Сўзбоши. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.28-38.
- [12] Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 2-том. – Т.: Фан, 1989. – Б.9.
- [13] Имомов К. Афсона жанри // ЎТА, 1976, 4-сон, 68-72-б.
- [14] Имомов К. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. – Т.: Фан, 1989, 3-31-б.
- [15] Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Т.: Фан, 1981.
- [16] Ипак йўли афсоналари. (Жой номлари билан боғлиқ афсоналар). Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М.Жўраев. – Т.: Фан, 1993. – Б.18.
- [17] Каюмов О.С. Легенды о чудесах мифологических покровителей узбекского шамана/ Народы алтая в социокультурном пространстве России на рубеже эпох сборник статей, посвященный 30-летию образования Республики Алтай и 265-летию добровольного вхождения алтайского народа в состав Российского государства. Горно-Алтайск, 2021.– С. 466-474.
- [18] Муродов М. Афсоналарда шоир сиймоси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1967. – 4-сон. – Б.24-28-б.;
- [19] Нурмонов Ф.И. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридagi талкини: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2007. – Б.7-22.
- [20] Раҳмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2004.
- [21] Рўзимбоев С., Бекчанов Ш. Афсона ва тарихий ҳақиқат. –Хива, 2000.

- [22] Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986. – Б.111-138.
- [23] Снесарев Г.П. Три хорезмские легенды в свете демонологических представлений // Советская этнография, 1973, № 1, с. 48-58.
- [24] Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. - М.: "Наука", 1983;
- [25] Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – М.: Наука, 1984.
- [26] Эшонкулов Ж.С. Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талкини: Филол. фанлари номзоди ...дисс. автореф. – Т., 1996. – Б.8-23.
- [27] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси. – Тошкент, 2017 йил, 25 май.
- [28] Ўзбек халқ асотирлари. Жаҳон халқлари эртаклари. Ўн жилдлик. 3-жилд. Ўзбек асотирлари, ҳикматлари, ривоятлари. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.182.
- [29] Қаямов О. Шамон афсоналари//О‘zbek tili va adabiyoti. 2004. № 6. – Б. 38-40.
- [30] Қаямов О. Ўзбек шомон маросим фольклори поэтикаси. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2021.
- [31] Қаямов О. Пари образининг генезисига доир мулоҳазалар// XX аср ўзбек фольклоршунослиги антология. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.2017.– Б. 575–580.